

XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri

Mehmet ÖZ*

Giriş

Bu çalışmada, XV-XVI. yüzyıllar Anadolu'sunu temsil edebileceğini düşündüğümüz bazı sancak veya kazalar üzerinde tahrir defterleri temel alınarak yapılmış çalışmaların verilerinden hareketle, ele alınan dönemde Anadolu'da yetişen tarım ürünleri, bu ürünlerin ve bunlardan elde edilen vergi gelirlerinin gerek buldukları bölgenin gerekse ülkenin genelinin toplam ekonomik potansiyeli, tarım üretimi içerisindeki yeri konusunda genel bir panorama çizmeye çalışacağız. Hiç şüphesiz, iyi bilindiği üzere, kullanacağımız verilerin dayandığı tahrir defterleri, ne gerçekte toplanan vergi miktarlarını, ne bir bölgedeki bütün üretim faaliyetlerini ve ne de nüfusun tamamını ihtiva ettiğinden burada ulaşacağımız sonuçlar kesin olmaktan uzak ve takribî rakamlar ve sonuçlar olacaktır.¹

Tahrir Verileri ve Tarım

Tahrir defterlerindeki terimlerin farklı anlamlarda kullanılabilmesi, ölçü tartı birimlerinin farklılaşması vb. meseleler tabiatıyla bazı zorlukları beraberinde getiriyor.² Gerek nüfusa ilişkin rakamların (Göyünç, 1979), gerekse eki-

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Okuyucuyu aydınlatmak açısından hemen belirtmeliyim ki, konuyla ilgili basılı literatürde mevcut veriler üzerinden *Kebikeç*'in bu sayısı vesilesiyle bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma yapmayı amaçlamıştım. Ancak, diğer yoğun işlerim arasında başlangıçta tasarlanandan çok daha özet ve dar kapsamlı bu makaleyi kaleme alabildim. Bu konuda kapsamlı bir monografiyi önümüzdeki yıllarda tamamlamayı düşünüyorum (M. Ö.).

¹ Konuyla ilgili daha önceki çalışmalarımız için bkz. Öz 1997; 1999b; 2000; 2002.

² Defterlerdeki terminoloji meselesinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Arıkan, 1996. Ölçü-tartı birimleri için bkz. İnalcık, 1983.

lebilir arazi (Cook, 1972) ve üretime dair verilerin kesin bir nitelik taşımaktan uzak bulunduğunu biliyoruz. Bu yüzden, son yıllarda tahrir defterleri üzerinde çalışanlara özellikle istatistikî verilerin ihtiyatsız kullanımı yüzünden yönetilen bazı eleştirilerin (Heywood, 1988) haklılık payı vardır ve fakat Emecen'in de belirttiği üzere bu tür tenkitler bu verileri kesin rakamlar gibi algılayanlara yöneltilmeli ve genelleştirilmemelidir (Emecen, 1996).

Gerçekten de defterlerdeki tarım ürünü vergilerinin ne derecede güvenilir olduğu da bugüne kadar epeyce sorgulanmıştır. Ürün ölçülerinin gerçek üretimi yansıtmadığı ve Barkan'ın neşrettiği bir tahrir kaydına göre tahrirden evvelki üç yılın ortalamasına dayanmış olabileceği bu alanla ilgilenenlerin gayet iyi bildikleri bir husustur (Öz, 1991: 434).³ Bu verilerin güvenilirliği konusunda Makovsky (1984: 117-119) vergi rakamlarının tahrir heyeti ile vergi toplayıcılar ve vergi yükümlülükleri arasında sıkı pazarlıklar sonucu tespit edilmiş olabileceği ve dolayısıyla aşırı farklı tahminlerin önlenmiş olabileceğini varsayar.⁴ Venzke de bu verilere ihtiyatla yaklaşılmasını kabul etmekle beraber, yönetilen eleştiriler karşısında kaynaklarımızın bir yana atılamayacağını, Osmanlı İmparatorluğu gibi gücünün zirvesindeki bir imparatorluğun işe yaramaz kayıtlar tutmak için büyük bir çaba harcamasının anlamsız olacağı üzerinde durur (1997: 12). Üretimi dayandırdığımız vergi miktarları ile ilgili dikkat edilmesi gereken bir nokta da ölçü-tartı birimleridir ki, bunların yöreden yöreye değiştiği de bilinen hususlardandır. Yöresel ölçü-tartı birimlerinin değerleri iyi bilinmeden anlamlı analizler yapmaya girişmek mümkün değildir (Koç, 1999).

Vergi tahminlerinin özellikle *müd* gibi büyük bir birim ile verildiği örneklerde küsuratın dikkate alınmaması gibi tehlikeler olabilir. Mesela bir köyün hububat öşürü 5 *müd* olarak verilse İstanbul *kilesi*yle bu takriben 2600 kg. olabilir ki gerçek vergi miktarının 4.7 veya 5.3 *müd* olması durumunda tahmini üretimde önemli bir farklılık çıkabilir; bu tür sapmaların olabileceğini de hatırd tutmalıyız. Mamafih defterlerde *kile* (*müd*'ün 20'de biri) sıklıkla kullanıldığından, hatta *müd*'ün kullanıldığı yerlerde vergi tahminlerinin tam *müd* rakamının üstündeki kısmı *kile* olarak verilebildiğinden bu sakınca ilk bakışta görüldüğünden daha az etkili olabilir.

Özellikle mezraa gelirleri başta olmak üzere bazı yerlerin gelirleri ayrıntısız bir şekilde verilebilmektedir; bu durumda söz konusu gelirlerin hangi

³ Tahrir verilerinin iktisadi tarih açısından değeri hakkında bir tartışma için bkz. İslamoğlu-İnan, 1991: 68-81. Bu verilerin ilginç bir kullanımı için bkz. McGowan, 1969.

⁴ Tahrir süreci için bkz. Barkan, 1940; İnalçık 1954; Barkan-Meriçli, 1988; İlhan, 1987; Murphey, 1990.

ürünlerin öşründen veya hangi vergilerden oluştuğunu kesinlikle bilemeyiz. Bununla birlikte, ayrıntısı verilen gelirler üzerinde yapılan hesaplamalardan hareketle, yani ayrıntısı verilen geliri oluşturan vergi kalemlerinin toplam içindeki oranlarını ölçüt kabul ederek, bu tür toplam rakam olarak verilen gelirlerin tahminî olarak hangi vergilerden oluştuğu hesaplanabilir (İslamoğlu-İnan, 1991: 73) Öte yandan bazı ürünlerin vergilerinin hem miktar hem de akçe değerleri verilirken bazılarının sadece akçe değeri, bazılarının da miktarı (hacim veya ağırlık ölçüleriyle) verilir. Daha önemlisi bazen farklı ürünlerin tek bir başlık altında toplanması durumudur. Bu gibi durumlar eğer çok önemli boyutlara ulaşıyorsa tabiatıyla hesaplara dahil etmemek gerekir.

Üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi gerçekten önemli bir faktördür. Çünkü o devrin şartlarında birim tohumdan alınan ürün miktarı, bir dönüm topraktan alınabilecek asgari ve azami mahsul vb.yi dikkate alarak defter verilerini daha iyi değerlendirebiliriz (Koç, 1999). Öte yandan, Venzke'nin de belirttiği gibi tarım üretimini tahmin ederken vergi miktarlarına güvenmek yetersizdir; bu bağlamda toprağın kalitesi, hava, iklim, sulama potansiyeli, nüfus yoğunluğu, bölgenin güvenliği vb. bir dizi faktörü de hesaba katmalıyız (1997:12). Ancak ortalama bir çiftliğin veya *bennâk* kaydedilen bir raiyyetin çiftliğinin tahminen kaç dönümden oluştuğunu kesinlikle bilemeyiz. Bununla birlikte yarım çiftlikten az toprağı ifade eden

bennâk'in dörtte bir *çiftlik* sayılması makuldür ve bu konuda yapılan hesaplamalarda bu varsayım kullanılmıştır. Tarım üretimi hususunda defterlerimizin değeri hakkında özetle şunu belirtmeliyim: Defterlerdeki öşür miktarları, herhangi bir yılın gerçek üretimi üzerinden tespit edilmiş olmamakla birlikte üretim hakkında genel tahminlerde bulunmamıza yarayabilir.

İstisnaî örneklerde dahi nüfus-üretim veya nüfus-toprak-üretim faktörleri arasındaki ilişkinin incelenen dönemler boyunca nispeten inandırıcı bir seyir gösterdiğini söyleyebiliriz. Bunun makul bir yansıması da kişi başına düşen tarım üretiminin, mesela Rum beylerbeyliğine tabi Tokat, Çorum ve Samsun yörelerinde, 1520lere göre 1570lerde belli bir düşüş göstermesidir (İslamoğlu-İnan, 1991; Öz, 1997: 88). Aynı yüzyılda Osmanlı sancaklarının pek çoğunda benzer gelişmeler yaşanmıştır. Canik-i Bayram (Ordu) kazasında 1485-1547 arasında kişi başına düşen buğday ve arpa miktarının azaldığı (Yediyıldız, 1985: 133), aynı durumun 1531-1575 arasında Manisa (Emecen, 1989: 243) ve 1518-1566 arasında Harput (Ünal, 1989: 101) yöreleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Kır nüfusunun 16. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştığı zorlukların bir yansıması olarak da değerlendirilebilecek bu husus ayrı bir tartışmayı hak etmektedir (Özel, 2004). Bahsedilen yörelerin çoğunda gerek ekilebilir toprak miktarı gerekse toplam hububat üretimi artmış gözükse de bu artışın nüfustaki artışa göre çok daha düşük bir oranda kaldığı tespit edilmektedir. Tabiatıyla burada hem nüfus, hem toprak miktarı ve hem de öşür rakamlarının gerçeği ne ölçüde aksettirdiği hususundaki çekinceleri göz ardı etmemeliyiz; ancak değişik bölgelerde benzer sonuçların çıkması da aynı şekilde dikkate alınmalıdır. Gerçekten de 16. yüzyılın ikinci yarısındaki artış ile ulaşılan nüfus seviyesinin sürdürülebilir bir mahiyet taşımadığı, Celalî isyanları sonrası dönemde Anadolu nüfusunda büyük oranda bir düşüş olduğu izlenimini verecek veriler ışığında ileri sürülebilir (Özel, 1993).

Tarımın Organizasyonunda Temel Üretim Birimi: Çift-Hane

Klasik Osmanlı döneminde, tımar sisteminin uygulandığı alanlarda, mirî arazi rejimi çerçevesinde, tarımsal ekonominin temel üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sapandı; kuru tarım ile buğday-arpa ekimi yapılan iklim kuşaklarında, sabanın odun veya demirden yapılmasının yol açtığı değişiklikler dışında makineleşme dönemine kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik görülmez. Bu geleneksel tarımın temel emek birimi ise aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesidir (İnalçık, 1993: 2). Kökleri eski İran ve Geç Roma İmpa-

ratorluğu dönemine uzanan ve çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan Osmanlı mirî-tapulu arazi sistemini Halil İnalçık çift-hane sistemi olarak adlandırmaktadır ki, bu sistemde aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi hep birlikte bir üretim birimi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır (İnalçık, 1993: 2-3). İşte Osmanlı devletinde, özellikle klasik dönemde, tarım faaliyeti büyük ölçüde bu sistem çerçevesinde cereyan etmekteydi. Köylüler, tasarruflarındaki arazinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm-çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred* gibi kategorilere ayrılmakta ve buna bağlı olarak da, bölgelere göre değişen miktarlarda *çift resmi* vb. vergileri ödemekteydiler.⁵

Barkan'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nda, mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak, memleket arazisinin büyük bir kısmı, müstakil köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesap edilerek, reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki Slavlar arasında *baştinel*) halinde, birtakım parçalar bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, "daimi ve irsi bir nevi kiracılık" mukavelesiyle, bütün olarak terk edilirdi. Çiftliklerin ölçümünde çeşitli usuller kullanılmaktaydı. Bazı yerlerde "nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte olan" zirai işletme bütününe "çiftlik", bunun yarısına da "öküzlük" denilirdi. Keza reaya çiftliğinin "muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası" olarak tarif edildiği de vâkidir. Resmî tarife göre ise, bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, âlâ (kaliteli) yerden 60-80, evsat (orta halli) yerden 80-100 ve ednâ (kıraç) yerden 100-150 *dönüm* (eni ve boyu 40'ar adım olan bir yüzölçümü) olarak belirlenmektedir. "Çift resmi arza bağlanmıştı, öküze değil" kaidesine dikkati çeken Barkan, defterlerdeki işaretlemlerden ve çiftlik değil çift resmi ibaresinin kullanılmasından hareketle halkın anlayışındaki çiftlikle (bir çift öküzle işlenebilen büyüklükte yer) dönümlerle ölçülen gerçek çiftlik arasında bir münasebet vardır, ama meseleye daha yakından bakınca, çift resminin sadece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim olmadığı, çeşitli yükümlülüklerden oluşan bir vergi olduğu anlaşılır diyor (Barkan, 1945: 392-397).

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalçık 1959: 575-610. Tam çift'in yarısı (*nîm-çift*) büyüklüğünde toprağı olanlar çift resminin yarısını, yarım çiftten az toprağı olanlar (*ekinlü*) *bennak* resmini öderlerdi. *Caba* genelde evli-topraksız hane reisi anlamına gelirken Karaman ve İç-il gibi bazı yerlerde kendi geçimini sağlamaya muktedir bekâr erkek anlamını taşırdı. Bekâr (*mücerred*) yazılanlar ise kimi yerlerde resim öderken bazı sancaklarda ödemezlerdi. Gayrimüslim reâyâ resm-i çift yerine *ispençe* adlı standart bir vergi öderlerdi. Ancak Anadolu'daki bazı eyaletlerde önceden gayrimüslimler de müslümanlar gibi çift resmine tâbi idi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısında bunlar da sair yerlerdeki gibi ispençeye kaydolunmuştur. Bu konuda bkz. Yediyıldız, 1985: 155.

Osmanlıların üretim ve geçimlik ekonomi için en uygun birim kabul ettikleri raiyyet çiftliklerinin bölünmeden devam etmesine büyük önem atfettikleri bilinmektedir. Ne var ki, uygulama her zaman teori ile uyumlu görünmüyor. Tahrir defterleri verilerine dayalı araştırmalar, özellikle 16. yüzyılda, muhtemelen nüfus baskısının ve/veya devletin, kanunnâmelerdeki çift resmi miktarının akçe değerindeki düşüşe paralel olarak değer kaybetmesine karşılık bu 'zarar'ı telafi etmek için geliştirdiği politikaların sonucunda çiftliklerin parçalanmaya başladığını gösteren işaretler vardır.⁶ Yine tahrir defterlerinin yakından tetkiki bir kişinin ismine yazılı bir toprak parçasının bazı durumlarda birden fazla aile (genellikle kardeşler) tarafından işlendiğini göstermektedir. Esasen, ölen bir kişinin yerinin oğullara intikali hususunu açıklayan sancak kanunnameleri maddelerinde de açıkça belirtildiği üzere, bu gibi topraklar kardeşler tarafından "müşa ve müşterek" kullanılırdı.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanan sistemde tarım topraklarının çıplak mülkiyeti miriye yani devlete ait olup köylüler bu toprakları, Barkan'ın ifadesiyle, adeta irsî ve daimî kiracılık statüsü ile kullanıyorlar, resim ve öşürlerini ise dirlik sahiplerine ödüyorlardı (kimi yerlerde vakıf ve mülk sahipleri). Toprağını üst üste üç yıl boz bırakanlardan *çiftbozan* akçesi adıyla bir tazminat alınmaktaydı. Toprağın ne kadarının her yıl ekildiği çok açık olmamakla beraber en az ne kadarının ekilmesi gerektiğine dair bazı kanunname kayıtları vardır (Barkan, 1980: 751-2):

"...Ve bir raiyyetin elinde çiftliği olsa Bursa müddü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Hiç ekmediği yılda elli akçe, ekmediği için alına ve alâhâzâ amma dört tohum, tamam ekdikden sonra gayri san'at işler ise dahi taarruz olunmaya."

"Bir çiftlik yer tasarruf eden raiyete Bursa müddü ile yılda dört müd tohum ekmek lazımdır. Ekmediği yılda elli akçe vere. Amma Karaman müddü ile bir müd ekse yirmi beş akçe vere ve alâhâzâ vesair umuruna dahlolunmaz ve eğer bir raiyyete âfet yetişüb bîmecâl olub çiftin bıraksa sipahisi ol yeri ahara verüb andan resm-i bennak alına resm-i çift taleb olunmaya."

⁶ M. A. Cook'un Aydın, Hamid ve Rum (Tokat ve civarı) hakkındaki araştırmasının (Cook, 1972: 37-38) bu yöndeki bulguları daha sonraki araştırmalarda genelde teyit edilmiştir. Bkz. Yediyıldız, 1985: 71; Emecen, 1989: 231; Ünal, 1989: 93 ; Öz, 1999a: 48-52.

Bu kanunname ifadeleri bize bir raiyyet çiftliğinin, Bursa müddü ile 12 müd, Karaman müddü ile ise 6 müd tohum ekilen yer olduğunu açıkça gösteriyor. 1455 yılına ait Canik yöresi defterinde ise bir çiftlik (iki öküzlük) yer, on müdlük yer olarak tarif edilir ki, burada 10 müd tohum ekilen yer kastedilmektedir.⁷ Yine bir çiftliğin en az üçte birinin ziraat edilmesi mecburî tutulmaktadır; çiftlik hiç ekilmezse 50 akçe, altıda biri ekilirse 25 akçe tazminat olarak alınmaktadır. Buradan şöyle bir sonuç çıkabilir mi? Altıda bir çiftlikten yani iyi kalite toprakta 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınmaktadır. Tam çiftlik Karaman müddü ile 6 müd tohum ekilen yer; 1 müd ise 20 kileden oluşmakta; Karaman'da 1 müd (20 kile) tohum ekilen [ekilmeyen] 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınıyor. 1518 civarında Karaman'da bir kile buğdayın tahrir kıymeti 6, arpanınki 4 akçe idi (Aköz, 1999: 166). 20 kile tohumdan takriben 80 kile ürün alındığı varsayılsa bunun takriben 5 kilesi tazminat olarak alınmış olur ki, bu, aynı yeri ekilmiş olması halinde 1/5 ilâ 1/10 arasında (yani 16, 10 veya 8 kile) ödenecek öşrün en az yarısına tekabül eder. Bu tür tedbirler, malî gelirlerinin büyük kısmını tarım üretiminden sağlayan bir sanayi-öncesi imparatorluk için son derecede olağandır.

XVI. Yüzyılda Anadolu'da Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Klasik dönemde tarım faaliyetinin ağırlığını tahıl ürünlerinin teşkil ettiği ni kolaylıkla tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, genel üretim içinde, özellikle konar-göçer hayat tarzının hakim olduğu yörelerde hayvan ürünlerinin payı dikkat çekici oranlara ulaşabilir; yine pamuk, çeltik, kendir, bağcılık vb. bakımından ihtisaslaşmış veya öne çıkmış bölgelerde de üretimde belirgin bir çeşitlilik ve bazı durumlarda dengeli bir yapı ortaya çıkmış olabilirdi. Aşağıda, Osmanlı topraklarındaki tarım faaliyetine konu olan ürünlerin toplam tarım üretimi içindeki yerini daha yakından göstermeye teşebbüs edeceğiz. Bunun için, önce 1979'da S. Faroqhi-H. İslamoğlu'nun bir araştırmasını ele alacak, sonra da bazı sancaklar hakkındaki araştırmalardan hareketle daha genel bir değerlendirmeye gideceğiz. Burada seçtiğimiz sancakların Anadolu'nun değişik yörelerinden olmasına dikkat etmeye çalıştık.

Faroqhi-İslamoğlu ikilisinin 16. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretim eğilimleri üzerinde yaptıkları bir araştırmada, Türkiye'deki farklı ziraî bölgeleri temsil eden nahiyeleri seçerek tarım ürünlerinin toplam üretim içindeki yerlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Araştırmanın temel kaynağı durumundaki

⁷ Krş. Cook, 1972: 68.

tahrir defterlerindeki verilerin böyle bir işlem açısından barındırdığı güçlükler bir yana bırakılırsa, şu sonuçlar dikkat çekicidir. Anadolu platosunda bulunan nahiyelerde toplam üretimin % 90 veya daha fazlasını teşkil eden hububatın adeta bir mono-kültür halinde bulunduğu ve bunun muhtemelen hayvancılıkla tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ünye yöresinde kendirin fazla görünmesi burasının tersanenin kendir ihtiyacını karşılayan bir yöre olması sebebiyle bu işte uzmanlaşmasından kaynaklanmıştır (Bostan, 1992; Öz, 1999a). Yine Bigadiç pirinç, Adana pamuk, Tire pirinç ve pamuk, Uluborlu yöresi de haşhaş üretimiyle farklılık arz eder. Kasaba, Uluborlu, Güre, Bigadiç, Ünye, Göl, Tire ve bilhassa da Zeytun ile İznik meyve-bağ üretimi açısından ön plana çıkmaktadır. Tire, Bigadiç ve belli ölçüde Ünye, İznik, Zeytun ve Uluborlu'da tarımsal üretimde belirli bir çeşitlilik söz konusudur. Bunu en bariz olarak Tire ve Bigadiç'te görmekteyiz.

Makalede yüzyılın ilk ve ikinci yarısına ait iki veri seti değerlendirilmiştir. Aşağıda ise çoğunluğu 16. yüzyılın ikinci yarısına ait olan verilerden hareketle yapılan tabloyu iktibas ettik. Bununla bir karşılaştırma olması açısından, daha önce bir başka çalışmamızda verilerini verdiğimiz sancaklara ek olarak Maraş ve Denizli kazaları ile Bozok sancağının 1560-70 civarına ait verilerini de ihtiva eden bir tablo oluşturduk. Bu tabloya Yılmaz Kurt'un (Kurt, 1993) tezinden hareketle İslamoğlu-Faroqi ikilisinde de yer alan Adana ile ilgili 1572 tarihine ait verilerini de koyduk. İki set arasında bazı farklar varsa da temelde ortaya çıkan manzara aşağı yukarı benzerdir. Bu tablolar, tarım ürünlerinin defterlerden elde edilen vergi kıymetleri (akçe) toplanmak suretiyle oluşturuldu. Bununla ilgili bazı açıklamalar tablonun altında verildi. Kısaca belirtmek gerekirse, mümkün olduğu durumlarda tahrir kıymetleri esas alınmak suretiyle sadece ağırlık ölçüsü cinsinden verilen öşür miktarları akçeye dönüştürüldü. Böylece bütün bölgeleri karşılaştırma imkanı elde edildi. Elde edilen toplam içinde her bir ürünün oranı hesaplandı. Hububat açısından akçe değerleri değil miktarlar üzerinden bir karşılaştırma yapılması düşünülebilir ama bütün ürünleri karşılaştırmak için en uygun kriterin "tahrir kıymet"leri olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir hesaplama tabiatıyla özellikle hububat içinde, tahrir kıymeti en yüksek olan buğdayın oranını olduğundan fazla gösterir. Bunu telafi için buğday, arpa, darı vb. tahılların ayrıca miktar değerleri (müd, kile) üzerinden de hesaplanması mümkün olabilir. Biz burada bu yola gitmeyeceğiz ama buğday ile arpa ve darının tahrir kıymetleri arasındaki oranın kabaca 10'a 8 olduğunu belirterek okuyucumuzun bir fikir sahibi olmasıyla yetineceğiz.⁸

⁸ Mesela Rum Eyaleti'nde 1570'lerde 1 müd buğday 120 akçe iken bir müd arpa veya gavers 100 akçe idi; bir başka deyişle 1 kile buğday 6, bir kile arpa ise 5 akçe idi.

Burada hatırlatılması gereken hususlardan birisi, küçük miktarlarda üretilmekle birlikte diğer kategorinde verilen veya akçeye dönüştürülemediğinden (miktarı da ihmal edilebilir boyutlarda olduğundan) verilmeyen bazı ürünlerin eklenmesiyle tarım ürünlerinin çeşitliliğinin burada gösterilenden çok daha renkli olduğudur. Zaten burada diğer kategorisinden verilen baklagillerin (mercimek, nohut, bakla, börülce), bağ-bahçe ürünleri içinde verilen meyve ve sebzelerin (bağ, soğan, sarımsak, bostan, armut, nar, ceviz ve genel olarak meyve) de çok çeşitli bir üretim yelpazesini yansıttığını, esasen Osmanlı uygulamasında pazar için olmayan meyve-sebze üretiminin vergilendirilmediğini, dolayısıyla defterlere kaydedilmediğini hatırlarsak bunların üretim ve tüketimde burada görünenden daha fazla yer tuttuğunu da vurgulamalıyız.

Tablo: 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Bazı Nahiyelerde Tarım ürünlerinin Yüzdeleri

Nahiye	Tarih	Buğday	Arpa	Diğer hububat	Bağ Bahçe meyve	Pamuk	Keten Kendir	Susam	Haşhaş	Pirinç
Çorum	1576	58	33	0.8	7		0.3			
Koçhisar	1584	56.5	39		4					
Melegübü	1584	53	40		7					
Kasaba	1559-60	56	18	3	13,5	9,5				
Mindaval	1569-70	63.5	33	0.16	2,5	1,2				
Kâfirni	1576-77	59	33	1						
Uluborlu	1566 civ.	54	26,5		11			9		
Güre	1570-1	60	19	12	9					
Bigadiç	1573-4	26,5	15,5	25	9	2,5		5		17
Ünye	1576-7	35.7	26	8,5	14,7		13,7			0,8
Adana	1572-3	27,5	30,5	1,5	2	36		2.5		
Zeytun	1563-4	54	15	1,5	29	1				
Tire	1575-6	26	26	12,5	11,5	15,5	3,5	0.05		3
İznik	I. Ahmed	33.5	16,5	24	21	1				5

Not: Koçhisar nahiyesi Karaman'da, Melegübü Niğde'de, Mindaval Şarkî (Şebin) Karahisar'da, Kâfirni Tokat'ta, Uluborlu Hamid'de, Bigadiç Karesi'de, Tire Aydın'da, Göl Kastamonu sancağında, Kasaba Malatya'da, Ünye Cankırı'da, Zeytun Maraş'ta ve Güre Kütahya'da idi. Kaynak: İslamoğlu-Faroqhi 1979, ss. 418-419.

TABLO: 16. Yüzyılda Bazı Sancak ve Kazalarda Tarım üretimi Yüzdeleri

Sancak/Kaza	Dönem	Buğday	Arpa	Darı vs. hububat	Bağ bağıçe meyve bostan	Pirinç	Pamuk	Keten kendir	Diğer	Toplam
Bolu	1519	50,3	18,7	20,9	7,6			1,7	0,8	100
	1568	39,1	23,7	23,8	9,9			1,4	2,1	100
Canik	1485	47,9	27,9		3	15		6	0,2	100
	1576	46	30	6	4	4		8	2	100
Harput	1518	56,1	18,1	5,7	9,8		9,1		1,2	100
	1566	55	22,6	0,2	6,9		13,9		1,4	100
Karahisar-ı şarki	1547	60,7	32,6	0,1	5,9		0,2	0,5		100
	1569	59,3	34,3	0,2	4,2		1,3	0,7		100
Manisa	1531	49,5	25	1,7	7,9	8,8	5,7	0,4	1	100
	1575	52,1	26,5	4,4	4,9	6,7	3,6	0,3	1,5	100
Tokat	1520	61	29,8		8,6		0,2	0,4		100
	1574	56,5	31,4	0,1	9,4		1,4	0,8	0,4	100
Bozok	1576	60,78	30,07		0,96		0,27	0,1	7,82	100
Maraş Kazası	1563	53	24,5	0,3	9,7	7	5,1		0,4	100
Lazıkiyye =Denizli	1571	40,5	15,7	1,9	11,4	9,9	20,4		0,2	100
Adana	1572	30,5	27,6	0,2	4,3	1,1	34,3		2	100

AÇIKLAMALAR:

1-Oranlar akçe değerleri üzerinden hesaplanmıştır. Tablolarda kile veya diğer birimler kullanıldığında tahrir kıymetleri ile çarpılarak akçe değerleri bulunmuştur.

2-Canik'te 1576'de diğer kategorisi büyük ölçüde lazot (mısır), sebze, baklagiller, az miktarda da zeytin ve pamuktan oluşmaktaydı. Tokat'ta diğer, baklagiller. Manisa ve Denizli'de akçe değeri verilmediğinden pamuğun yüzdesi verilmedi. Manisa'da diğer, baklagiller; keten ve kendir içinde sinai bitkiler var. Bozok'ta diğer'in % 4.4'ü çayır, kuru ot, burçak ve fiğden, çok az bir kısmı da baklagillerden oluşmaktaydı. Kalan kısım genelde bağ-bahçe, kendir, ot vb.den oluşmaktaydı. Maraş'ta susam % 0.1 oranındadır. Maraş'ta bağ-meyve kategorisinin çoğu bağ ürünleridir (toplamın yüzde 7'si). Adana 'da diğer kategorisi susam, Denizli'de ise baklagillerdir. Lazıkiyye'de akçe değeri veril-

meyen 3115 kıyye susam geliri hesaba katılmadı.

3-Lazıkıyye'de 82779 kıyye pamuk tespit edildi. Bunun akçe değeri hesaplanırken 1 men pamuk'un 7.2 akçe olduğu (İbrahim Solak, *Maraş*, s. 149.) ve 1 men'in de 6 okka/kıyye'ye eşit olduğu bilgisinden hareketle 1 okka pamuğun 1.2 akçe olduğu sonucuna ulaşırız. Pamuk vergi kıymetleri bu ölçüye göre hesaplanmıştır.

4-**Kaynaklar:** Bolu (Taş, 1993: 142 vd.); Canik (Öz, 1999a: 94-95); Harput (Ünal, 1989: 164-166), Karahisar-ı Şarkî (Acun, 2006: 124), Manisa (Emecen, 1989: 242-261); Tokat (Şimşirgil, 1990: 301-309), Bozok (TD 31'den Mehmet Öz-Yunus Koç tarafından çıkarılan veriler); Lazikiyye (Gökçe, 2000: 354-376), Maraş (Solak, 2004: 142-154; Adana (Kurt, 1992: 213-215).

Yukarıdaki tablo, Faroqhi-İslamoğlu ikilisinin kısmen daha küçük birimler üzerinden yaptığı değerlendirme ile paralellik arz eder. Pamuk veya çeltik gibi ürünlerin ön planda olmadığı sancak veya kazalarda buğday, arpa, darı vb. hububatın tarımsal ürünler içinde yüzde 80-90 civarında yer tuttuğu tespit edilmektedir. Çorum, Mindaval dahil Karahisar-ı Şarkî ve Bozok gibi yerlerde buğday, arpa başta olmak üzere hububatın mono-kültür teşkil ettiği görülmektedir. Tabiatıyla buradaki tabloda özellikle hayvancılığın dahil edilmiş olmasını daima hatırd tutmalıyız. Mesela Bozok gibi konar-göçer hayat tarzının henüz etkilerini devam ettirdiği yörelerde bu özellikle önemlidir. Karahisar-ı Şarkî'de şaphanenin önemli bir ekonomik faaliyet alanı teşkil ettiği hatırd tutulmalıdır. Öte yandan Bolu, Harput, Manisa, Denizli, Tokat, Maraş yörelerinde bağ, bahçe, sebze, bostan ve meyve üretiminin hatırı sayılır oranlara ulaştığına da dikkat çekmeliyiz. Karahisar-ı Şarkî bağcılık, Adana da yaz meyveleri açısından bir ölçüde temayüz eden sancaklardır. Adana, Manisa ve Denizli bağ-bahçe-meyve kategorisinin yanında pamuk üretiminin de belirli ölçülerde tarımsal tabloyu etkilediği bir görünüme sahipken Canik'in doğu kesiminde tersane ocaklığı durumundaki kendir üretimi dikkati çeker.

Tahrir defterlerine dayalı bazı çalışmalardan hareketle bu sancak veya kazalardaki tarım ürünlerinin nisbî dağılımını ortaya koyarken sancak bazında yapılan değerlendirmelerin sancak-içi çeşitlilik ve farklılıkları gölgelediği de belirtilmelidir. Mesela 1485'te Canik Sancağı kazalarından Satılmış ve Kavak'ta buğdayın oranı yüzde 60 civarında, Bafra'da ise yüzde 50 kadardır; özellikle Terme, Arım ve Ünye'de keten ve kendir, Samsun'da ise hassa çeltik üretimi sancak genelinde buğdayın payının yüzde 50'nin altına düşmesini sağ-

lamıştır (Öz, 1999a: 94-95).

Buradaki tablolar dışında bazı örnekler vermek gerekirse, mesela Ankara Sancağı Çubuk kazasında 1571 tarihinde mirî topraklardaki tarım ürünlerinin yüzde 91'i hububat, yüzde 5'i meyve ve sebze, yüzde 3'ü bağ ve yüzde 1'i de baklagiller iken vakıf topraklarında hububat oranı yüzde 74'e düşmüş, sebze ve meyve oranı yüzde 13'e, baklagillerin oranı da yüzde 9'a çıkmış görülmektedir. Bağlardan elde edilen gelirden ise küçük bir artış vardır (% 4). Hububatın büyük kısmı buğday ve arpadan oluşurken burçak da önemli miktarda yetiştirilmektedir (Çınar-Gümüşçü 2002: 164-177). Aksaray Sancağı'nda ise 1584'te toplam 995,372 akçelik tarım ürünü gelirinin % 55'i buğdaydan, % 39,3'ü arpadan, % 3.76'sı bağ öşüründen, yaklaşık % 2'si bahçe ürünleri, bostan, meyve ve sebze'den elde edilmekteydi (Yörük, 2005: 158-167). Mamafih tuz üretiminin ekonomide önemli bir rolü olduğunu ve yine koyun yetiştiriciliğinin de ekonomiye hatırı sayılır bir katkı yaptığını hatırlatmak gerekir (Yörük, 2002: 168-172).

Yukarıdaki tablolar ve verilen rakamlar açıkça göstermektedir ki, 16. yüzyılda Anadolu'da -hayvancılık ve konar-göçer hayat tarzının hüküm sürdüğü bazı bölgelerde hayvan üretiminin ekonomideki ağırlıklı yerini hatırdan tutmak kaydıyla- pek çok sancakta buğday üretimi toplam tarım üretiminin yarısını ve hatta daha fazlasını oluşturmaktaydı. Pirinç ekimi, pamuk üretimi, bağcılık gibi bazı alanlarda ihtisaslaşan bölgelerde bu oran yüzde 25-30'lara düşer. Mamafih, arpa ve darı gibi diğer tahıllarla birlikte buğdayın tarımsal faaliyetin en önemli kalemi olduğu yine de görülmektedir. Anadolu'ya baktığımızda özellikle Tosya-Boyabat yöreleri başta olmak üzere pirinç,⁹ Adana, Manisa, Harput vb. yerlerde pamuk, Ünye-Terme civarında kendir ve pek çok yörede bağcılık faaliyetinin mahallî ekonomilerde büyük önemi haiz bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰

Buğday ve diğer tahıllar hem insanların temel yiyecek maddelerini hem de dönemin ulaşım ve askerî şartları gereği büyük öneme sahip bulunan hayvanların yiyeceklerini (arpa, saman vs.) sağlamaktaydılar. Osmanlı döneminde hububat üretiminin tarım faaliyetine damgasını vurduğu açıktır; öte yandan, nüfus artışı veya hububat ihtiyacının yeterince karşılanamamasına yol açan birtakım gelişmeler sonucunda buğdayın yerine kalitesi daha düşük olmakla birlikte dönüm başına daha fazla verim alınan darı vb. tahılların ekimi ağır-

⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nda çeltik üretiminin şartları ve organizasyonu için bkz. İnalçık, 1982.

¹⁰ Bu konuda Y. Kurt'un Adana, Emecen'in Manisa ve Ünal'ın Harput ile ilgili araştırmalarına bakınız.

lık kazanıyordu.

Bazı yörelerde önceden tahrir defterlerinde çok az geçen darının 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarlarda üretildiği anlaşılmaktadır (Öz, 1999a: 94-95, 121). Güran'ın yukarıda zikredilen araştırmasının da açıkça gösterdiği üzere (Güran, 1998: 99) birim-tohum başına üretim bakımından darı buğdayın en az üç katı bir ürün vermekteydi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus tazyikinin yarattığı şartlar içinde darı üretimine ayrılan toprakların artması bu bakımdan da makul görünüyor. Bu noktada XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde geçen *gâvers* kelimesinin darı veya mısır anlamına mı geldiği tartışılan bir konudur. Esasen ülkemizde pek çok yerde mısıra darı dendiğinden hareketle burada bir eşanlamlılık olacağı varsayılabilir. Bununla birlikte burada zikredilen eğer bir çeşit mısır olabilirse de, bunun Amerika'dan intikal eden mısır olması ihtimali bizce düşüktür.¹¹ Mamafih asıl üzerinde durulması gereken husus, XVI. asrın ikinci yarısında bu ürünün oranında görülen artışın tesadüfi veya kayıt usullerinden kaynaklanan bir şey olmayıp nüfus baskısının sonucunda verimi yüksek bir ürünün tercih edilmesinden kaynaklandığı hususudur.¹²

Tevfik Güran'ın *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* adlı çalışmasında 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında tarım politikaları, tarımsal faaliyetin şartları, tarımsal verimlilik vb. konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. XVI. yüzyıldaki tarım teknolojisinin ve verimliliğin çok değişmediği bu dönem hakkındaki bulgulara göre, Anadolu'daki ekili arazinin yaklaşık % 85'inin tahıllara, % 2,7'sinin baklagillere, % 5'inin sınaî bitkilere, % 7,6'sının da bağlara ayrıldığı belirtiliyor. Toplam üretim içinde tahıllar % 60, bağ-bahçe ürünleri % 10, hayvan ürünleri ise % 23'lük bir paya sahipti (Güran, 1998: 77-78). Bizim incelememizle karşılaştırılabilir olması bakımından hayvan ürünlerini dışarıda tutarsak hububatın yüzde 72, bağ-bahçe ürünlerinin yüzde 14-15'lik bir paya sahip olduğu söylenebilir. Yine Güran'a göre, tohum birimi başına hasıla 1907-9 yıllarında Rumeli'de buğdayda 4,8, Anadolu'da 5,5 iken darıda bu % 18 civarındaydı (Güran, 1998: 99). Daha önceki bazı çalışmalarda verimlilik konusunda değişik oranları (1'e 3 ile 1'e 5 arasında değişen) dikkate alarak bazı hesaplamalar yaparak köylülerin geçim durumuna dair bazı spekülasyonlar yapmıştık. Bu makalede konunun bu yönüne değinmeye-

¹¹ Bu konuda F. Emecen, ayrıntılı bilgi vermekte ve kanaatimizce konuyu büyük ölçüde aydınlatmış bulunmaktadır.

¹² Tarım üretiminde verimlilik, tohum-ürün oranı konusu da literatürde tartışılmıştır. Bkz. McGowan, 1969; Öz, 1999a. Ayrıca bkz. Nagata, 1997: 122-124

ceğiz ama bir cümle ile ifade etmek gerekirse geçimlik düzeyde bir tarım üretiminin söz konusu olduğu tekrarlanmalıdır. 1570'lerde nüfus tazyikinin etkilediği durumlarda vergi taleplerini karşılamakta zorluk çeken köylülerin muhtemelen çoğunluğu marjinal toprakları kullanma dahil üretimi arttırmak için çeşitli yollar denedikleri gibi, en azından gençler başta olmak üzere bir kesimi ise geçimini şehirlerde veya bey kapılarında aramayı tercih etmiştir.

Sonuç Yerine

Klasik dönem Osmanlı tarım tarihi hakkındaki bilgilerimiz artmakla birlikte, İmparatorluk çapında değerlendirmelerin henüz yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Bunda, şimdide değin yapılan araştırmaların verilerinin yeterince standart olmayışı kadar genel değerlendirmenin önündeki çeşitli metodolojik zorluklar da rol oynamıştır. Burada belki çok mütevazı bir çerçevede yapılan değerlendirmeyi çok daha zenginleştirmek, öncelikle tahrir verilerinin yanında kanunnâmeler (sancak kanunnamelerinde pazarda satılan ürünlerin zikredilmesinin rastgele olmadığı hesaba katılmalıdır), mühimme defterleri vs. diğer kaynakları da kullanarak kapsamlı bir envanter çıkarmak gereği kendini açıkça hissettirmektedir. Toprak mahsullerinin yanında hayvanlardan elde edilen üretim ve madencilik gibi faaliyetler de hesaba katılarak kırsal ekonominin tam bir fotoğrafı çekilebilir. Böyle bir araştırmada, vergilendirilen her türlü ürünün yörelere ve kayıtlı oldukları dönemlere göre listeleri de oluşturulmalıdır. Farklı adlarla kaydedilen tahıllar, meyve ve sebzeler, sınaî bitkiler tek tek değerlendirilmelidir. Böylece Anadolu tarım tarihinin bu dönemi ayrıntılı bir şekilde ortaya konulabilir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise böyle genel bir çalışmada coğrafya ve tarım disiplinlerinden gereken ölçüde yararlanılmasıdır. Bu ise ancak disiplinlerarası bir çalışma ile yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Acun, Fatma (2006), *Karahisar-ı Şarkî ve Koyulhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Ankara.
- Aköz, Alaaddin (1999), *XVI. Asırda Karaman Kazası*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Arıkan, Zeki (1996), "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, ss. 1-13.
- Barkan, Ö. L. – Meriçli E. (1988), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*,

- Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- Barkan, Ö. Lütfi (1940), "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, ss. 20-59.
- Barkan, Ö. L. (1941), "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/2, ss. 214-247.
- Barkan, Ö. L. (1945), "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, III, ss. 392-397, İstanbul, [*Türkiye'de Toprak Meselesi*, ss. 789-797.]
- Barkan, Ö. L. (1980), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, c. IX-X (1937) [*Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, ss. 725-788.
- Bostan, İdris (1992), *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara.
- Cook, M. A. (1972), *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra.
- Çınar, H. - Gümüşçü O. (2002), *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Çubuk Belediyesi Yay., Ankara.
- Emecen, Feridun M. (1996), "Mufassaldan İcmale", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, ss. 37-44.
- Emecen, F. M. (1989), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.
- Gökçe, Turan (2000), *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara.
- Göyünc, Nejat (1979), "Hane deyimi hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, ss. 331-348.
- Gürbüz, Adnan (2001), *15.-16. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları-Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, İstanbul.
- Heywood, Colin (1988), "Between Historical Myth and 'Mytho-history'-The Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, ss. 315-345.
- İlhan, M. Mehdi (1987), "The Process of Ottoman Cadastral Surveys during the second half of [the] sixteenth century- A Study based on the documents from the *Mühimme Defters*", *Extras-Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie 'A.D. Xenopol'*, 24/1, ss. 17-25.
- İnalçık, Halil (1959), "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, c. 23, ss. 575-610.
- İnalçık, Halil (1982), "Rice Cultivation and the *Çeltükçi* Reaya system in the

- Ottoman Empire”, *Turcica*, 14 ss. 69-141.
- İnalçık, Halil (1954), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.
- İnalçık, Halil (1983), “Introduction to Ottoman Metrology”, *Turcica*, 15, ss. 311-342.
- İnalçık, Halil (1990), “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat tarihi Kongresi-Tebliğler, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, ss.1-11.
- İslamoğlu-İnan, Huricihan (1991), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul.
- İslamoğlu, H. - Faroqhi S. (1979), “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia”, *Review*, II/3, ss. 401-36.
- Koç, Yunus (2000), “Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği”, *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya, 7-9 Nisan 1999*, Konya, ss.541-546.
- Kurt, Yılmaz (1992), *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Makovsky, A. (1984), “Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem”, *Archivum Ottomanicum*, 9, ss. 91-127.
- McGowan, Bruce (1969), “Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568-1579”, *Archivum Ottomanicum*, I, ss. 139-196.
- Murphey, Rhoads (1990), “Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Studies”, *Studia Islamica*, 71, ss. 115-126.
- Nagata, Yuzo (1997), *Tarihte Âyânlar-Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara.
- Öz, Mehmet (1991), “Tahrir defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, 22, ss. 429-439.
- Öz, Mehmet (1997), “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVII, ss. 77-90.
- Öz, Mehmet (1999a), *15-16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Öz, Mehmet (1999b), “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı*, ed. G.Eren-K.Çiçek-C. Oğuz, c. 3, Ankara, ss. 66-73.
- Öz, Mehmet (2000), “15-16. Yüzyıllarda Anadolu’nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Kuruluşunun*

700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya, 7-9 Nisan 1999, Konya, ss. 525-531.
- Öz, Mehmet (2002), "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Ankara, 4-8 Ekim 1999-Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III/3, Ankara, ss. 1643-1651.
- Özel, Oktay (1993), *Changes in Settlement Patterns, Population and Society: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Manchester.
- Özel, Oktay (2004), "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th centuries: 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36, ss. 183-205.
- Solak, İbrahim (2004), *XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)*, Ankara.
- Şimşirgil, Ahmet (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Taş, Kenan Ziya (1993), *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.
- Ünal, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.
- Venzke, Margaret L. (1997), "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVII, ss. 1-61.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1985), *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara.
- Yörük, Doğan (2005), *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Konya.

Özet: Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçiliğinin yaklaşık son otuz yılında, özellikle 1980 ve 1990'larda tahrir defterlerine dayalı, çoğunluğu XVI. yüzyılı, bir kısmı da ek olarak XV. yüzyılın ikinci yarısını da içine alan sancak/kaza araştırmaları yapıldı. Bu araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin tımar sistemine tâbi topraklarının neredeyse tamamına yakını hakkında belirli açılardan bilgi dağarcığımızı genişletmekle birlikte, nihâi tahlilde Osmanlı tarihçiliğine katkıları hep sorgulanır kaldı. Çoğunluğu birbirinin plan ve muhteva açısından neredeyse aynı veya çok benzeri olan bu araştırmalar üzerinde bugüne kadar kapsamlı bir eleştirel değerlendirme yapılmadığı gibi, bu eserlerden hareketle çeşitli konuların derinlemesine incelenmesi de nedense düşünülmemiştir. Osmanlı devletinin 700. kuruluş yıldönümü vesilesiyle yaptığım bir iki kısa çalışmada tarımsal üretim ve verimlilik gibi konularda bazı denemeler yaptım. Bu makalede, aynı dönemde Anadolu'nun tarımsal haritasına diğer

yayınlanmış veriler ışığında küçük bir katkı olabilecek bazı analizler sunacağım.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı'da tarım, tarım ürünleri, vergi, tahrir, öşür, ölçü birimleri.

Abstract: In the last two or three decades of the historiography of Ottoman socio-economic history, there has been an increase in the number of regional studies based on the tahrir registers that mostly cover the period between mid-fifteenth and late sixteenth-centuries. Despite the fact that they broadened the scope of our knowledge of the agricultural lands of the empire under the timar system, their value and contribution in the last analysis have always remained questionable. Although they are usually produced in similar formats copying from each other, it is interesting to note the fact that no one has attempted to make systematic use of the data they provide in furthering analyses of certain issues. I have produced earlier a couple of articles to this end on the occasion of the seventeenth anniversary of the foundation of the Ottoman State. The present study provides a further analysis of the agricultural structure and crop patterns in Anatolia using the data published in these studies.

Keywords: Ottoman agriculture, crop patterns, taxation, survey, tithe, measures of weight.